

BLADÉ: BENISSANET, RIU I GUERRA

ASSOCIACIÓ CULTURAL ARTUR BLADÉ I DESUMVILA

[Data de lliurament i acceptació: agost de 2017]

PARAULES CLAU

Bladé, ruta, Benissanet, riu, guerra, recerca, refugi, *L'Aufàbiga*.

PALABRAS CLAVE

Bladé, ruta, Benissanet, río, guerra, investigación, refugio, *L'Aufàbiga*.

KEYWORDS

Bladé, tour, Benissanet, river, war, research, shelter, *L'Aufàbiga*.

RESUM

Aquest article pretén analitzar com s'ha bastit una ruta literària a Benissanet a partir de la recerca en història oral basada, en gran part, en el guiatge de l'obra literària d'un escriptor referent en el panorama de la intel·lectualitat catalana del segle XX, exiliat a causa de la Guerra Civil espanyola: Artur Bladé i Desumvila. La ruta que recorre els espais més representatius de la vila natal de Bladé a través dels seus textos, en diverses versions i formats, compta amb una base documentada de manera sòlida des del punt de vista històric en les diverses investigacions dutes a terme en els darrers anys; concretament, en el projecte del refugi de la Font Gran i en els diversos articles elaborats per la revista *L'Aufàbiga*.

RESUMEN

Este artículo pretende analizar cómo se ha diseñado una ruta literaria en Benissanet a partir de una investigación en historia oral basada, en gran parte, en la guía que supone la obra literaria de un escritor referente en el panorama de la intelectualidad catalana del siglo XX, exiliado a causa de la Guerra Civil española: Artur Bladé i Desumvila. La ruta que recorre los espacios más representativos de la villa

natal de Bladé a través de sus textos, en diversas versiones y formatos, cuenta con una base documentada de forma sólida desde el punto de vista histórico en las diversas investigaciones llevadas a cabo en los últimos años; concretamente, en el proyecto del refugio de la Font Gran y en los diversos artículos elaborados para la revista *L'Aufàbiga*.

ABSTRACT

This article aims to analyse how a literary tour of Benissanet was created from research on oral history based largely on the guidance of the literary work of a writer who was a reference in the panorama of the Catalan intelligentsia of the twentieth century, exiled due to the Spanish Civil War: Artur Bladé i Desumvila. The tour that passes through the most representative places of Bladé's hometown through his texts, in different versions and formats, has a solidly documented basis from a historical point of view of the different investigations carried out in recent years; specifically, the project of the shelter at Font Gran and several articles written by the magazine *L'Aufàbiga*.

INTRODUCCIÓ

L'any 2007, amb motiu dels actes del centenari del naixement d'Artur Bladé, Benissanet entrava a formar part del "paisatge" del patrimoni literari català amb la inauguració d'una ruta amb dotze punts amb plaques de ceràmica instal·lades en els seus carrers.¹

Si diem que Benissanet ha tingut la sort de veure nàixer un gran escriptor del segle XX, considerat per crítics literaris d'arreu, també és just dir que Bladé va tindre la sort d'haver nascut en un entorn com Benissanet i la Ribera d'Ebre. Un lloc on el paisatge, els costums i la cura de tot un conjunt, sobretot per part dels qui més en saben, els pagesos, va captivar-lo i influir-lo des de sempre i ho va reivindicar a bastament.²

Així, doncs, tenim molts factors a favor. Benissanet és un poble molt planer i gens cansat a l'hora de passejar-lo. Existeixen uns quants punts on es pot gaudir d'una magnífica vista del paisatge. El paisatge va canviant amb les estacions, cosa que a pocs llocs es veu d'una manera tan evident. Zones com

"SABEM I HA ESTAT
DIT QUE BENISSANET
REPRESENTA EL
POBLE MÍTIC DE
LA LITERATURA
CATALANA I AQUESTA
ÉS UNA DE LES GRANS
CONTRIBUCIONS DE
LA SEUA LITERATURA
A LA CULTURA
CATALANA PELS
VALORS UNIVERSALS
QUE BLADÉ HI VA
SABER DESTACAR.
PER AIXÒ, ESTEM
CONVENÇUTS QUE
BLADÉ HAGUÉS
ESTAT MOLT FELIÇ DE
PODER CONTRIBUIR
A REDESCOBRIR
I RECUPERAR UN
PATRIMONI OBLIDAT
PEL PAS DELS ANYS
TAN IMPORTANT EN
LA HISTÒRIA DEL
SEU POBLE COM ÉS
EL REFUGI DE LA
FONT GRAN, EL QUAL
ENCARNA ELS VALORS
D'AQUESTA LLUITA
CONTRA L'OBLIT QUE
ELL VA DEFENSAR AL
LLARG DE TOTA LA
SEUA OBRA."

l'indret on hi havia l'antiga església (figura 1), que en la ruta s'anomena *carrers de dins*, com el passeig cap al riu i el mateix riu en si, entre altres. Aspectes que potser els qui els tenim a l'abast a diari no valorem prou, però que sorprenen la gent que descobreix Benissanet. També punts plens de vida, com la plaça de Catalunya —plaça de la Font Gran en la ruta—, el Portal o el carrer de Bonaire. Llocs neuràlgics i que marquen el tarannà del poble. Sense deixar-nos aspectes populars imprescindibles com la plaça de la Verdura, que marca el passat d'un poble en què la terra del riu dóna fruit, l'Omplidor i les aus que hi passen, o les plaques de les riuades,³ marques de records que deixa l'home. I altres que només queden en el record com ara la Renaixença, el raval dels Canterers, etc. i que tenen molta importància a l'hora d'entendre la fisonomia del poble.⁴

“De tant en tant, encara, Benissanet té una olor que ofega totes les altres: la que fa el riu quan surt de mare. Primer, mentre l'aigua s'escampa per les sènies, se sent la bafada apegalosa de la humitat. Després, quan l'aigua arriba als carrers, augmenta la llefiscositat de l'aire i tot fa olor de poblat lacustre. Finalment, quan el riu se'n torna, el poble queda uns quants dies empastifat d'una pudoreta àcida, de fangar, d'herba i de fullaraca consumida. El riu no s'accontenta d'impregnar d'olor fluvial tota la vila, sinó que hi deixa també la seva firma, de cap a cap.” (*Benissanet*, 1953)

“Lavi m'ajudava a vestir i retornàvem al pedrís de l'Omplidor, on ell fumava una cigarreta, de cara a la posta que omplia de colors el cel i el fons del riu. Algun cop vèiem baixar un llagut que anava a Tortosa carregat de bótes d'oli pintades de blanc, amb la silueta d'una cavalleria, a proa, i la del patró que timonejava, completament immòbil, amb la pipa a la boca. L'embarcació es reflectia —inconsistent i com ingràvida— en el mirall aquós ple de fosforescències incertes.” (*L'edat d'or*, 1996)

“[...] de la casa on vaig néixer [al carrer de Bonaire], també enderrocada, només en resta el buit —un buit real i simbòlic alhora. Altres n'havia de trobar Portal amunt, carrer de Sant Jordi amunt, em venien al pensament els noms i els renoms de cada casa, de la gent que hi vivia quan jo era noi i jove. Vet aquí la font vella, la font que jo vaig veure fer. Vet aquí el carreró del Pelat pel qual entràvem a la Renaixença, on vam anar, dia rere dia, vespre rere vespre, durant anys, a prendre cafè, a ballar, a fer teatre, a reunions i a mítings... [...] Deu fer llàstima, és clar. Jo ja sé que tot passa, que tot s'ha de perdre, que fins els sepulcres moriran, però... Certament, és de doldre.” (*Viatge a l'esperança*, 1973)

“Res del que veia no em podia sorprendre, però sí justament [...] allò que no veia: el vell campanar dels bons temps, l'alta torre de pedra que durant tres segles havia senyorejat, magnificant-la, la vila. Aquesta em semblava mutilada, dramàticament amputada d'una construcció que ja no veurà —ni refarà— mai més ningú.” (*Viatge a l'esperança*, 1973)

Tot això ho podem resseguir en la ruta marcada en aquests carrers i indrets tocats de la mà de la literatura, des del Centre Cultural Artur Bladé i Desumvila fins a la casa natal de l'escriptor a l'anomenada plaça de la Creu.

Fig. 1. Vell campanar i antiga església de Sant Joan Baptista de Benissanet, enderrocats a les acaballes de la Guerra Civil espanyola. (Arxiu ACABD, cedida per Mercè Papaceit)

La descoberta d'un document de gran valor des del punt de vista del personatge, però, una audiobiografia que el mateix Bladé va redactar i gravar per a la Fonoteca de Catalunya ens en dóna una visió complementària que fa centrar el nostre focus d'interès i presentar-lo d'una manera renovada i concentrada des del punt de vista del context històric. L'escriptor hi confessa que tot el que ha escrit té dues motivacions: "contribuir a la cultura catalana i lluitar contra l'oblit, que acaba menjant-s'ho tot".⁵

Sabem i ha estat dit que Benissanet representa el poble mític de la literatura catalana i aquesta és una de les grans contribucions de la seua literatura a la cultura catalana pels valors universals que Bladé hi va saber destacar. Per això, estem convençuts que Bladé hagués estat molt feliç de poder contribuir a redescobrir i recuperar un patrimoni oblidat pel pas dels anys tan important en la història del seu poble com és el refugi de la Font Gran, el qual encarna els valors d'aquesta lluita contra l'oblit que ell va defensar al llarg de tota la seua obra. En aquest punt, pensem que és important deixar constància en aquest article de manera detallada de la tasca de recerca que es va dur a terme de manera prèvia a les obres d'adequació i l'obertura de l'espai als visitants.

Així, doncs, "Benissanet, riu i guerra", combina part de la ruta literària sobre l'autor benissanetà amb la visita al refugi antiaeri fet durant la Guerra Civil per part de dones de la població, una nova proposta combinada amb el patrimoni de la guerra civil. Com a novetat, aquest itinerari incorpora la visita al refugi antiaeri de la plaça de la Font Gran de Benissanet amb un petit audiovisual inclòs, uns àudios amb la veu d'Artur Bladé, procedents de l'audiobiografia que l'autor va enregistrar l'any 1989, i una nova exposició amb fotos de Benissanet i textos d'Artur Bladé al Centre Cultural que porta el seu nom.

Per altra banda, el paisatge de Benissanet és per excel·lència el del riu, les sènies i també les riuades, i tot el que ha definit les formes de vida al voltant de l'Ebre. La primavera de 2016, el Consell Comarcal de la Ribera d'Ebre, amb el suport de tots els ajuntaments de la comarca, participa en els actes commemoratius del 20è aniversari de la mort d'Artur Bladé i Desumvila, amb la posada en marxa d'una ruta comarcal, lligada al personatge i a la comarca, per tots els pobles de la Ribera d'Ebre, amb un total de 18 panells amb textos i un codi QR per poder escoltar-los in situ. La ruta acompanya el curs del riu Ebre, com a nexa vertebrador i referent de la Ribera, i dóna a conèixer la comarca i les seues formes de vida a través de les paraules de Bladé.⁶

RESULTATS

Sobre els objectius del projecte "El refugi de la Font Gran de Benissanet"

Les entitats que han encapçalat aquest projecte, a través d'un conveni amb l'Ajuntament de Benissanet, Associació Cultural Artur Bladé i Desumvila de Benissanet i Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, es plantegen clarament la necessitat de preservar la memòria de les poques persones que encara viuen i que van participar en la construcció del refugi de la Font Gran. Aquest treball de recerca en profunditat sobre la base principalment del mètode de la història oral, ens permetrà rescatar aquesta informació única i en perill d'oblit i desaparició. Poder tenir les reflexions sobre el refugi d'aquestes persones en format d'àudio i vídeo i, a més, que aquestes persones puguin tornar a veure el refugi després de setanta anys sense que ningú més no l'hagi pogut visitar, és

quelcom de satisfactori i és una gran aportació a la memòria d'aquells anys de la Guerra Civil tan difícils als pobles que toquen a l'Ebre.

També cal remarcar la importància de poder captar imatges i sensacions de les primeres persones que accedeixen al refugi per estudiar-lo i per analitzar-lo, per després poder mostrar les seues característiques i curiositats. En aquest punt és clau la part de descripció del refugi a partir de les tasques realitzades per l'empresa de topografia.

El gran valor de l'equip investigador és la seua forta vinculació amb el projecte pel fet de realitzar-se a la seua població o comarca. Tenir experiència i coneixements sobre les diverses persones que van participar en la construcció del refugi i, sobretot, la voluntat que aquells fets es recordin tal i com van ocórrer a través de la recerca per poder, després, difondre'ls entre el gran públic. A més, cal destacar el fet que les persones que encara són entre nosaltres, i aquelles que també van ajudar a construir-lo però que ja no hi són, rebin un merescut reconeixement. Poques poblacions de les Terres de l'Ebre compten amb un refugi d'aquestes característiques i poques poden dir que va fer-se per gent la població, i el que és més important, per salvaguardar la poca gent que va arriscar-se a quedar-se a la població en uns mesos tan difícils.

"EL REFUGI DE LA
FONT GRAN DE
BENISSANET ESTAVA
CONSIDERAT ENTRE
LA GENT DE LA
POBLACIÓ GAIREBÉ
COM UNA LLEGENDA.
TOT I QUE MOLTA
GENT N'HAVIA SENTIT
PARLAR ELS PARES
I AVIS, HI HAVIA UN
BUIT DE DUES O MÉS
GENERACIONS QUE
NO L'HAVIEN VIST MAI."

Sobre l'equip de treball

Poder comptar amb un equip de treball multidisciplinari, format per membres de les dues entitats que encapçalen el projecte i que són referents tant a la població com a la comarca és part de la clau de l'èxit de l'enfocament del projecte.

L'Associació Cultural Artur Bladé de Benissanet (ACABD) ja va publicar, en el núm. 2 de la seua revista cultural *L'Aufàbiga*, de l'any 2005, un article construït a partir de la memòria local de l'existència del refugi i d'unes imatges realitzades després que el refugi es pogués veure parcialment per una de les seues entrades, ca Lleixà, oberta a causa d'una fuita d'aigua. En aquella ocasió només comptades persones van poder-hi accedir i van poder realitzar unes quantes fotografies. Dies després el propietari actual va denegar qualsevol altre accés i va tornar a tancar l'accés. A causa d'aquell article i de la visualització d'imatges en un acte realitzat el mateix any 2005, molta gent de Benissanet va conèixer l'existència del refugi i molts van poder tornar-ne a parlar després de molts anys. Aquest article és el que encadena l'actual projecte

d'estudi i és per això, també, que l'Ajuntament de Benissanet li encarrega a aquesta entitat aquesta tasca.⁷

L'ACABD considera que en un projecte d'aquestes característiques ha de formar-hi part l'entitat referent a la comarca en estudis i recerca sobre la Ribera d'Ebre, i és per això que demana que s'incorpori al projecte el Centre d'Estudi de la Ribera d'Ebre. Aquesta entitat compta amb vint-i-cinc anys de trajectòria en la realització de publicació i de diversos estudis i treballs sobre moltes temàtiques a tots els municipis de la comarca.⁸ A més, aquestes entitats han comptat amb la col·laboració per a la realització del documental sobre el projecte de Santi Valldepérez, periodista documentalista d'Amposta, que compta amb una llarga experiència en projectes d'aquestes característiques.

Sobre el refugi

1. TASQUES PRELIMINARS D'ACCÉS AL REFUGI

El refugi de la Font Gran de Benissanet estava considerat entre la gent de la població gairebé com una llegenda. Tot i que molta gent n'havia sentit parlar els pares i avis, hi havia un buit de dues o més generacions que no l'havien vist mai.

La causa principal era el fet que dels tres accessos que se sabia que hi havien, dos estaven situats en cases privades (casa Lleixà i casa Bonfill), i un, el situat a la plaça de Catalunya (popularment, plaça de la Font Gran) estava totalment tapat, després de diverses obres realitzades, fins al punt que no se sabia exactament on podia estar situat.

Amb aquesta situació, a principis del 2008 l'Ajuntament de Benissanet decideix contactar amb un dels propietaris (casa Lleixà) d'un dels accessos per tal de poder-lo visitar. El propietari, preveient que aquella situació li podria portar diversos problemes futurs, sorolls, possible expropiació, etc., decideix denegar qualsevol entrada al refugi des de casa seua i, fins i tot, tapa amb més totxanes i guix l'accés.

L'Ajuntament opta per parlar amb la propietària de la casa on hi ha el segon accés privat (casa Bonfill o cal Botxí) i li proposa analitzar l'accés que té i intentar millorar-lo per tal de poder realitzar l'estudi.

L'accés inicial era d'aproximadament d'1 metre d'ample per 1 m d'alt. I per accedir s'havia de posar primer les cames i després seguir amb el cos i, per últim, entrar-hi el cap fent un salt considerable per baixar al nivell del refugi. Això provocava molts problemes si per aquell accés havien d'entrar mitjans audiovisuals, llum, accés de diverses persones, etc. L'accés es troba en un soterrani d'uns 27 m².

L'Ajuntament decideix provar de fer més gran el forat existent i comença a fer diverses excavacions, amb la sorpresa que a poc a poc es va trobar diversos tipus de grava i pedra sobreposada, que, després de diverses prospeccions, van deixar al descobert les escales de l'accés original.

Aquestes tasques s'inicien el mes de juny i finalitzen el mes de juliol de 2008. L'accés passa a tenir 9 escales. Amb l'accés actual s'han pogut dur a terme totes les tasques de primers mesuraments, gravació audiovisual, fotografies, visualització de l'estat real del refugi, entre altres.

2. CREACIÓ D'UNA MEMÒRIA DESCRIPTIVA DEL REFUGI

La memòria descriptiva s'inicia des de l'accés obert el mes de juliol a casa Bonfill (plaça de Catalunya, 21). D'entrada, cal tenir en compte que les dades que a continuació exposarem s'han obtingut d'una manera manual, amb cinta mètrica, i només volen ser un referent per tal de fer-se una idea aproximada de les característiques del refugi. L'Ajuntament ha encarregat les tasques de mesuraments exactes a una empresa topogràfica, i aquestes tasques estaran enllestides a finals de 2008.

A continuació, exposarem les diverses mesures que, d'una manera manual, van ser recollides per les persones que han dut a terme l'estudi per tal de tenir més informació que, a posteriori, ha estat molt útil per a la correcta realització de les entrevistes.

Com ja hem dit, l'accés actual del refugi és des de casa Bonfill, situat a la plaça de Catalunya, 21, baixos. Des d'aquest punt es baixen 9 escales de 0,85 m d'ample per 0,19 d'alt i 0,24 de fons. Després de les escales hi ha un petit passadís de 4 m de llargària. Des d'aquest punt el refugi es parteix en dos trams, un cap a la dreta, que va direcció a la boca de la plaça de la Font Gran, i l'altre cap a l'esquerra, direcció a la boca de ca Lleixà.

El passadís de la dreta té un total de 34,88 m. Tot el passadís excavat inicialment és barrejat de pedra de còdols de riu i grava gruixuda (materials característics dels substrats d'un poble de vora riu), però en aquest tram del refugi hi ha tres trams fets amb maó i ciment en forma d'arc, de volta catalana o de maó de pla. Aquest tres trams de maó fan 1,5 m el primer, 7,5 m el segon i 1 m el tercer.

El passadís de l'esquerra té un total de 33,10 m. Tot el passadís excavat inicialment és barrejat de pedra de còdol de riu i grava gruixuda i hi ha 10 trams fet amb maó i ciment. D'aquests 10 trams de maó, el primer fa 1,80 m, el segon 3,35 m, el tercer 1,55 m, el quart 1,20 m, el cinquè 1,20 m, el sisè 1,25 m, el setè 1,20 m, el vuitè 3,15 m, el novè 1 m i el desè 3,5 m.

En la boca de sortida, actualment tapada, de ca Lleixà, des de l'interior, hi ha 3 escales de 0,85 m d'ample per 0,20 d'alt i 0,26 m de fons.

3. IMATGES DESCRIPTIVES DEL REFUGI

A continuació, es presenten diverses imatges realitzades el primer dia d'accés al refugi després de l'obertura de la nova boca situada a casa Bonfill (fig. 2-5 i 7). Així com el plànol topogràfic del recorregut del refugi i la seua situació per a les obres d'adequació (fig. 6).

Sobre el context històric

Catalunya experimentà al segle xx una de les tragèdies col·lectives més lamentables de la seua història i, en el repartiment de papers, a les terres i pobles de l'Ebre els va tocar interpretar-ne un dels més compromesos: ser l'escenari més sagnant d'aquell conflicte.

Un dels pobles que estigué a l'ull de la tempesta va ser Benissanet. A la Guerra Civil de 1936-1939, aquest poble riberenc canvià de mans diverses vegades. Fins a les primeries d'abril de 1938, es mantingué sota el control republicà. A partir d'aquella data i fins el 25 de juliol de mateix any —data de l'inici de la històrica batalla de l'Ebre— el poble passà a domini nacional.

Fig. 2. Accés des de casa Bonfill obert el mes de juliol de 2008.

Fig. 3. Tram d'obra del final del passadís dret a l'altura de la Font Gran.

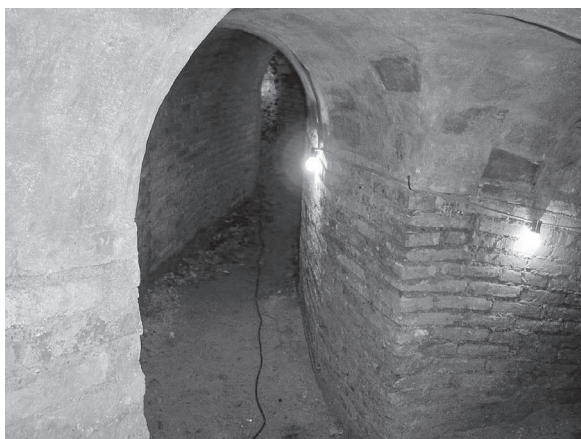

Fig. 4. Intersecció dels dos trams i inici del tram de maó del passadís esquerre direcció ca Lleixà.

Fig. 5. Tasques de mesurament del tram intermedi del passadís dret.

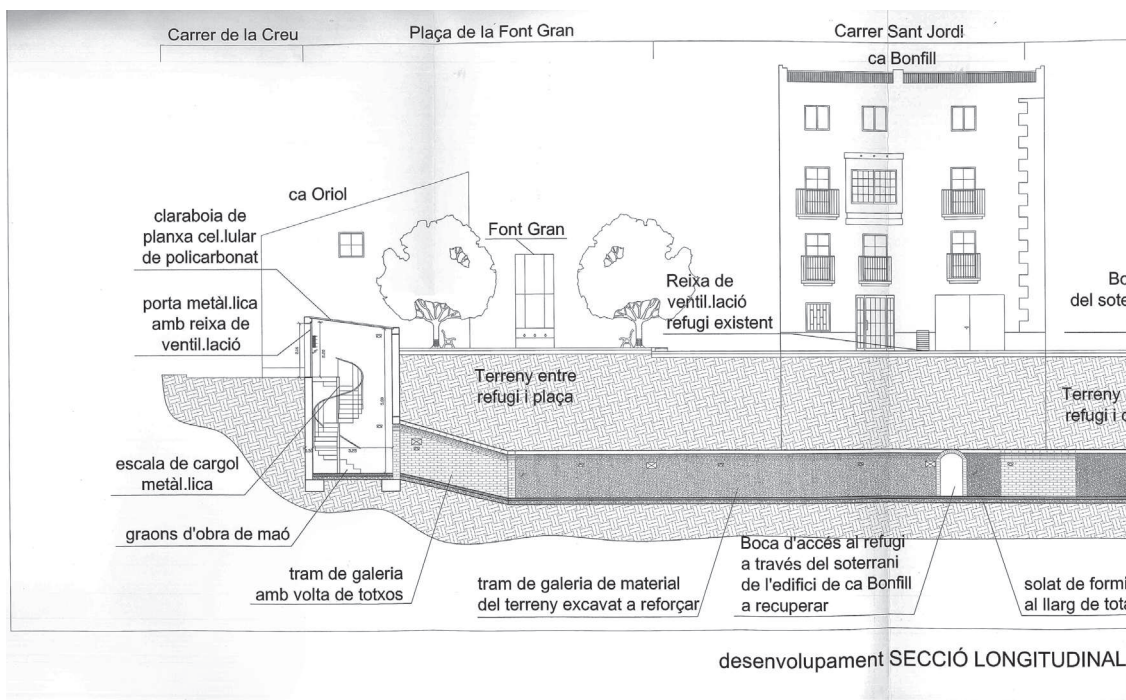
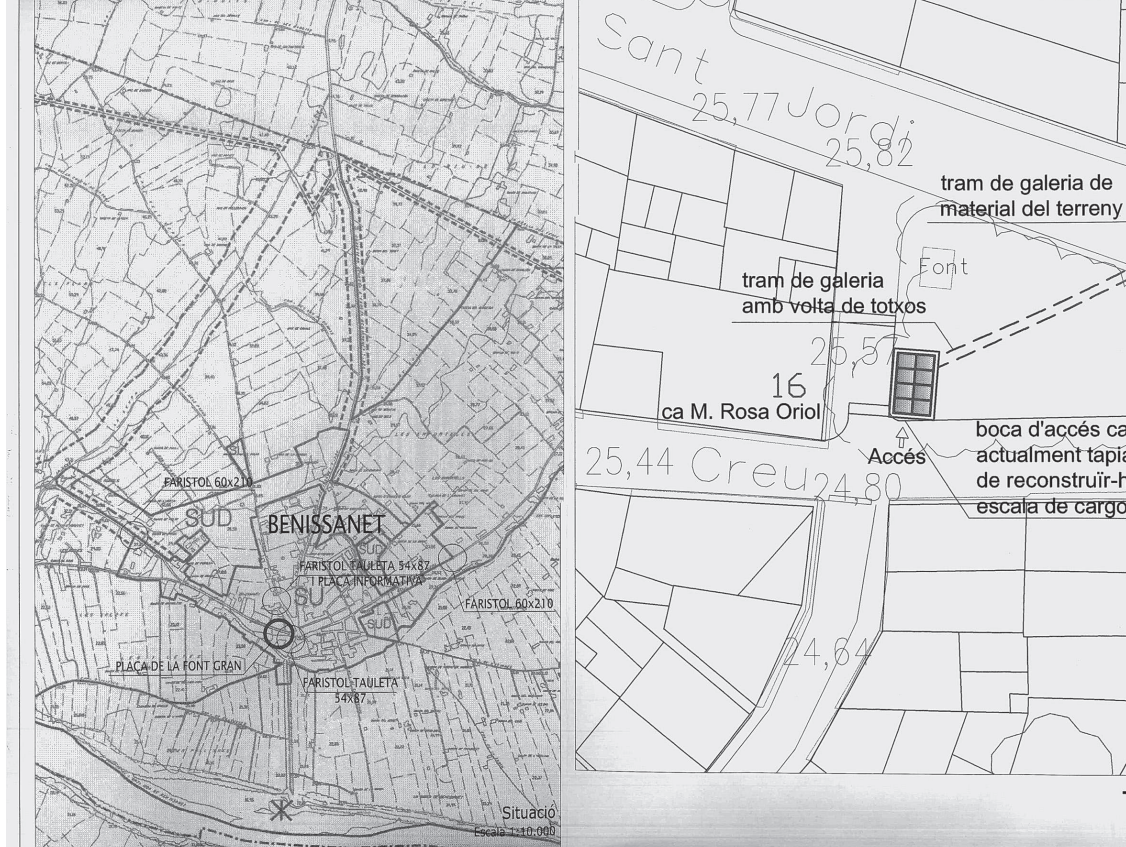
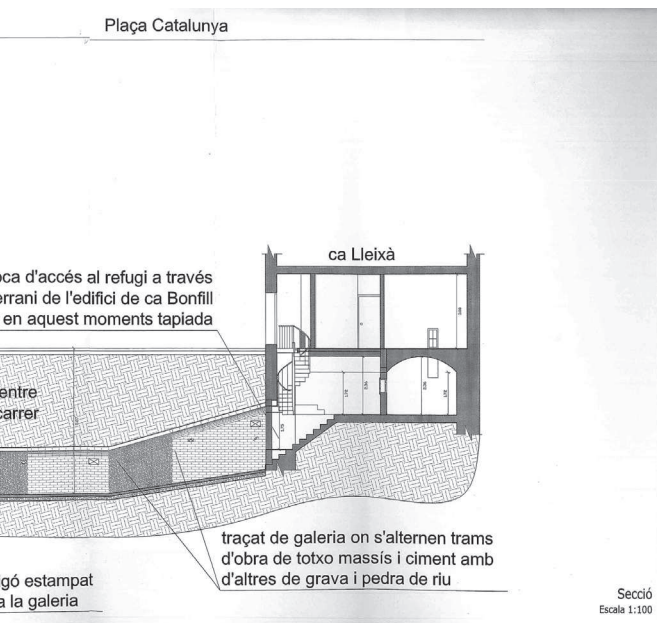

Fig. 6. Plànol topogràfic del traçat del refugi de la Font Gran. Elaborat per Agustí Piñol. Ajuntament de Benissanet.

LLEENDA ELECTRICITAT

☒	CONNEXIÓ DE SERVEI
☒	C.G.P. CAIXA GENERAL DE PROTECCIÓ I MESURA
☒	LLUMS ESTANQUES ESPECIALS
☒	COMUTADOR
☒	LLUM D'EMERGENCIA
☒	QUADRE DE COMANDAMENT I PROTECCIÓ

MEMORIA VALORADA DE RECUPERACIÓ DE REFUGI ANTIAERI DE LA FONT GRAN

SITUACIÓ		DATA
Plaça de catalunya-Plaça de la Font Gran (BENISSANET)		Juny 2008
PLÀNOL	ESCALA	PLÀNOL NÚM.
TRAÇAT GALERIA	1:100	1
	1:200	
	1:10.000	
PROMOTOR	ARQUITECTE	
AJUNTAMENT DE BENISSANET	Agustí Piñol i de Vallobà	

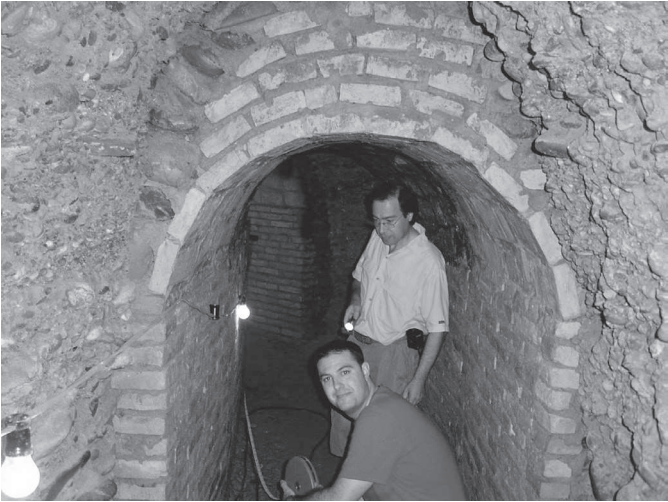

Fig. 7. Claus que aguantaven els llums d'oli que il·luminaven el refugi.

Fig. 8. Tasques d'enregistrament de les entrevistes a les informants per al documental.

L'ofensiva republicana iniciada el dia de Sant Jaume —patró de la vila— de 1938 (25 de juliol) forçà la sortida de les tropes nacionals que es trobaven destacades a Benissanet —7è batalló d'Arapiles— i a altres pobles de la rodalia i els obligà a retirar-se uns quants quilòmetres.

Des de llavors i fins a les primeries de novembre del mateix any el poble estigué ocupat, novament, pels republicans, que es van haver de retirar pocs mesos després arran la fracassada temptativa de la batalla de l'Ebre i l'avanç imparable de les tropes de Franco. A les primeries de novembre de 1938, Benissanet queia, definitivament, en mans dels nacionals.

Una de les armes que van fer la seua aparició en aquella guerra i que va tenir una significació desconeguda fins aleshores va ser l'ús constant, per tots dos bàndols, de l'aviació, tant per a operacions militars com per a altres accions de guerra de tipificació diversa (semmar el pànic entre la població, operacions de càstig...). A l'àrea de l'Ebre, els atacs aeris sobre les poblacions foren extremadament actius entre 1937 i 1938, i és en aquest context històric general on cal emmarcar la construcció del principal refugi antiaeri existent a Benissanet.

A l'hora de cercar els motius de la seua construcció és inevitable remuntar-se als antecedents històrics més immediats i propers. La nit del 23 al 24 de febrer de 1937, la Legió Còndor alemanya bombardejava per als nacionals el poble riberenc de Flix —situat a pocs quilòmetres de Benissanet. Un dels objectius era destruir la planta que produïa l'explosiu cloratita, però l'altre en resultà ser la població civil. De resultes de l'atac hi van haver vuit morts i una vintena de ferits. Els fets van ser coneguts ben aviat a Benissanet —en tant que eren pocs quilòmetres els que el separaven de Flix— i cal suposar que la notícia despertaria la lògica alarma entre un veïnat que aleshores desconeixia aquest tipus de guerra i més encara els seus efectes mortífers i destructors.

Poc temps després serien bombardejats altres poblacions de la província: Tortosa, Reus, Tarragona...; atacs tots protagonitzats a favor dels objectius militars del general Franco per la Legió Còndor alemanya i l'Aviació Legionària italiana —establerta a Son Sant Joan (Mallorca).

Per un altre costat, l'any 1937 es va crear a la zona republicana la Junta de Defensa Passiva —decrets de la presidència de la Generalitat del 9 de juny i de l'11 d'agost de 1937— amb l'objectiu de potenciar la construcció de refugis homologats sota el patrocini de les autoritats municipals. Amb aquestes disposicions es pretenia acabar amb l'aixopluc en soterranis i baixos, amb escasses garanties de seguretat de la població —mesura improvisada i espontània a la qual es recorria sovint per tal de protegir-se del perill que representava l'aviació.

La situació militar dels republicans es va agreujar a l'inici de la primavera de 1938, tot coincidint amb l'ofensiva de les tropes franquistes per terres aragoneses i la posterior ocupació d'alguns pobles riberencs, entre els quals, Benissanet. En començar la batalla de l'Ebre l'activitat de l'aviació franquista es concentrà, principalment, a les comarques de Tarragona i, en particular, en els pobles de l'Ebre. Va ser llavors quan Benissanet va entrar en la fase de risc potencial que no trigaria a fer-se realitat.

La primera constància gràfica del bombardeig de Benissanet correspon a les 14.15 h del dia 26 de juliol de 1938, quan l'aviació italiana deixava caure tot un reguitzell de bombes en el sector Carmenes-Coves (figura 7). Tot i que la instantània gràfica recull, solament, el moment de les explosions en aquesta posició del terme, propera a la població, no es pot descartar la possibilitat que el mateix bombardeig hagués afectat, també, una part del poble. Diversos testimonis presencials afirmen —tot i que no en precisen la data exacta— que en el decurs de la guerra algunes cases del centre de la població situades al carrer de Bonaire —entre les quals, l'antic ajuntament— foren enderrocades per les bombes de l'aviació nacional.

En el cas de l'atac del 26 de juliol de 1938 sembla que l'objectiu estava ben definit, en tant que a la zona d'impacte existien balms naturals on els republicans podien tenir situats focus de resistència. En altres possibles bombardejos del poble o terme —ara per ara, ni descartats ni coneguts documentalment— no es pot excloure la possibilitat que la caiguda de bombes obeís a altres circumstàncies no tipificades, estrictament, com a objectius bèl·lics (sembrar el pànic...).

Fig. 9. Bombardeig sobre Benissanet, 26-7-1938, 14.15 h.
(Fons: Biblioteca Nacional de Madrid)

Ja sigui per raó dels cada vegada més freqüents raids aeris o per altres circumstàncies, el cert és que a Benissanet, igual que a altres poblacions de Catalunya, es realitzaren obres de defensa passiva centrades en la construcció d'un refugi subterrani situat a la plaça central del poble, l'anomenada plaça de Catalunya.

La plaça de Catalunya (popularment coneguda com plaça de la Font Gran) era el rovell de l'ou de la població i reunia tota una sèrie d'avantatges que els responsables de la seua construcció van saber aprofitar. El lloc on es va ubicar el refugi era un espai obert i ample que permetia treballar-hi amb una certa comoditat i que es podia excavar per sota sense el perill que les estructures subterrànies dels edificis en resultessin afectats.

Tot i que el refugi situat a la plaça de Catalunya està considerat el més important i ben situat del poble, no era l'únic. Atesa la dispersió d'una part significativa de la població que habitava a les anomenades *sénies* i la seua llunyania del nucli del poble, alguns dels veïns optaren, espontàniament, per crear el seu propi refugi o resguard davant d'un atac aeri aprofitant les possibilitats que oferia el seu entorn proper. Així, es van habilitar refugis en algunes cases particulars que comptaven amb baixos i soterranis (ca Serra...), es van condicionar alguns pous particulars —dotant d'una nova funció les galeries per on s'hi accedia— o es van aprofitar les balmes naturals del mateix terme (Carmenes...).

Atès que fins ara no s'ha pogut localitzar documentació escrita sobre aquest refugi, ja que l'arxiu municipal de Benissanet no conserva documents sobre aquest període històric i les múltiples publicacions aparegudes sobre el tema, fins ara, tampoc no en fan esment, hem decidit centrar la nostra recerca sobre el darrer pal de paller que teníem a l'abast, les fonts orals. Els testimonis orals són d'una gran vàlua en tant que sovint aporten una rica i inèdita informació no sempre reflectida documentalment, però, a la vegada, som plenament conscients que part de la informació recollida en aquest tipus de font no està exempta de risc o d'una certa fragilitat, atès que es basa en recordar un fet que van succeir fa setanta anys. Malgrat tot, la plena consciència d'aquesta fragilitat ens ha permès caminar amb més seguretat a l'hora d'extraure i exposar les conclusions finals.

Segons testimonis presencials, la construcció del refugi de Benissanet es realitzà en un curt espai de temps, el que va des de l'inici de la batalla de l'Ebre (25 de juliol de 1938) fins a l'ocupació del poble pels nacionals (primeries de novembre de 1938). I, per a més precisió, caldria acotar-ho concretament entre els mesos d'agost i octubre de 1938.

El fet que a la construcció hi participessin soldats —amb el suport de les dones del poble— fa pensar que l'ordre d'execució procedia de les autoritats militars republicanes i no de l'autoritat civil de la població (ajuntament), cosa que seria un tret diferencial respecte a altres refugis de Catalunya, que s'havien construït al recer dels decrets de Presidència de l'any 1937, que, com ja s'ha esmentat, versaven sobre l'organització de la defensa passiva de la població.

Un altre element a considerar és que les obres d'excavació i reforçament es van realitzar en una data molt avançada de la guerra —segona meitat de 1938— quan diverses poblacions ja feia anys que tenien al seu abast refugis amb una certa garantia de seguretat. Així, per exemple, les ciutats de Barcelona i Reus van poder disposar-ne el primer any de guerra (1936). La data tan tardana de construcció, sumada al fet que pocs mesos després els nacionals recuperarien definitivament el control sobre el poble, va condicionar en gran manera el seu aprofitament real, que ben mirat degué ser força breu.

La construcció del refugi no devia diferir d'altres de similars característiques, però en el cas de Benissanet cal remarcar el destacat protagonisme de les dones, des de les nenes fins a les noies més joves; la resta de la població en restà exclosa per motius diversos —els homes eren a la guerra o havien fugit. Elles i els soldats foren els veritables artífexs de la construcció del refugi de Benissanet.

Durant aquella Guerra Civil, el col·lectiu femení —que encara no feia una dècada que havia adquirit el dret a vot, i per tant, que la dona era considerada una ciutadana més de ple dret— va modificar el tradicional paper social secundari per adquirir-ne un altre de més actiu, dinàmic i diversificat, molt més d'acord amb el temps i les circumstàncies del moment (obrera, miliciana...). És en aquest context general que cal emmarcar la dona de Benissanet d'aquells anys i que, en el cas que ens ocupa, té un dels seus exponents en l'activa contribució personal de moltes d'aquestes dones en la dinàmica de la guerra.

Durant molts anys, tota aquesta història ha restat adormida a les profunditats de la memòria col·lectiva i, de la mateixa manera que el nostre refugi, embolcallada de silenci i de foscor. Afortunadament, el pas del temps i l'entrada en força de les noves generacions ha propiciat la renovació de l'aire i a Benissanet, igual que passa a altres llocs de Catalunya, i s'ha obert una altra esclatxa de llum sobre la seua història.

Fig. 10. Rosa Ayet Sastre

SOBRE ELS TESTIMONIS

Entrevista testimonis 1

ROSA AYET SASTRE

84 anys | entrevista 25-08-08

Context històric (*quan?*) i circumstàncies que van motivar la construcció del refugi (*per què?*)

La senyora Rosa ens explica que el refugi el van construir els republicans en veure que els nacionals els atacaven continuament. Els rojos van estar en aquesta zona tres mesos. El riu era la frontera entre els dos bàndols. Cap a l'any 38 es va començar a construir el refugi per salvar-se dels bombardejos.

Construcció: dades tècniques (*com?*) i protagonistes (*qui?*)

La informant ens comenta que ella va treballar a ca Lleixà (o Miquel de Batistet). Allí hi havia un celler d'uns 4 metres quadrats. Van començar a fer un forat i a treure terra. El que dirigia l'operació era un comandant que es deia Lorente. Ell distribuïa la feina entre les noies i els soldats-paletes. Ambdós s'ajudaven mútuament. Diu que hi van participar unes 20 noies d'uns 14 anys. Ella treballava en el torn de 6 a 12 de la nit, tot i que hi havia un altre torn de 12 de la nit a 6 del matí. La feina, explica, s'havia de fer de nit, ja que, de dia, les "paves" (avions del bàndol nacional) baixaven carregades de bombes.

Els accessos eren molt dolents. Tot eren pedres fins que ho van enrajolar. La terra que es treia, per fer el túnel refugi, estava composta d'arena, grava i pedres. No calia picar gaire. Llavors, aquesta terra es tirava a la plaça. La feina que feia la informant sempre va ser la mateixa. Recorda que, de vegades, descansaven, ja que els sortien bombolles a les mans, de tant tragar senalles de terra. Una vegada treta la terra, els soldats que sabien de l'ofici de paleta, polien les parets amb maons. Aquest material de construcció creu que l'aconseguien d'una bòbila del poble (als afores, direcció Miravet).

Ella hi va treballar 1 mes aprox. Després la van rellevar. La construcció va ser força ràpida. Ens explica que altres noies que hi va treballar van ser: Carmeta Miró, Cinta Solé Ayet (difunta), Teresita de Pacheco, Rosa Montagut (de l'Hostal) i pot ser també, Josefina Miró (difunta), però no ho recorda exactament.

La senyora Rosita diu que recorda que el refugi té uns 100 metres de llarg per 2 d'ample. La seua profunditat és d'uns 4 metres sota terra, i la seua direcció, irregular, en direcció cap a la plaça. El seu emplaçament és sota la plaça de la Font Gran. Creu que es va fer allí perquè és el lloc més gran i ample del poble i per això era indicat.

Sensacions i visions sobre la utilització (o no) del refugi

La senyora Rosita diu que l'agutzil estava sempre pendent de l'aviació, de manera que quan sentia que baixaven les "paves", amb un senyal acústic, avisava a tothom perquè anés cap al refugi. La informant no el va fer servir mai, ja que vivia a les sènies. De totes maneres, Benissanet no va ser especialment bombardejat, tot i que l'artilleria va castigar molt el poble.

Diu que al poble hi havia un altre refugi, de caràcter particular, al Cafè de Dalt, que era d'una germandat de veïns. Algunes sènies tenien foradets, però eren petits i poc segurs.

La seua sensació en la participació de la construcció del refugi no és desagradable, tot i que hi va anar obligada, com totes les altres noies del poble. Era una força major i s'havia de col·laborar. Aquesta funció va ser una de les tantes, on la dona va tenir un paper important dins la guerra. Creu que la dona ha de ser valenta. Ella se sent molt orgullosa d'haver-hi participat.

Opinions sobre la importància del refugi

Creu que el refugi va ser molt important per a la tranquil·litat de la gent. Es tractava d'un projecte per salvar vides.

Per altra banda, avui per avui, creu que tothom ha de conèixer la seua existència, la seua utilitat i els horrors de la Guerra Civil. Pensa que aquest enfrontament bèl·lic va ser lamentable. Es van enfrontar famílies i amics, i això no s'ha d'oblidar per tal que no torni a passar. Es tracta de recordar la història i la tasca dels soldats i la població civil. Els joves ho han de conèixer.

Vivències personals diverses

1. El meu pare va amagar dos soldats, de Barcelona, a casa. La meua mare els va fer menjar i, a la nit, el meu pare els va ajudar a passar el riu. No creiem que poguessin arribar a casa, però al cap de dos mesos, vam rebre una carta dels soldats, dient-nos que ja eren amb la seua família i donant-nos les gràcies.

Alguns soldats que treballaven al refugi eren de la part de Tortosa. Antonio dels Bous, que anava a comprar porcs a la Cava, els coneixia. Eren bones persones i molt treballadors. Alguns eren pagesos, altres paletes.

Molts soldats venien a casa per a menjar. La mare els feia conill a la cassola i, a canvi, ells li donaven pastilles de sabó que venien de França.

Fig. 11. Teresa Bertolí Martí

Entrevista testimonis 2

TERESA BERTOLÍ MARTÍ

90 anys | entrevista 3-9-2008

Context històric (*quan?*) i circumstàncies que van motivar la construcció del refugi (*per què?*)

La informant recorda perfectament les circumstàncies i el context en què es va emmarcar la construcció del refugi situat a la plaça de Catalunya de Benissanet, però no les dates exactes d'inici i finalització de la construcció.

Ara bé, temporalment situa la seua construcció durant l'estada dels republicans al poble i en un moment de l'entrevista esmenta els mesos de setembre a novembre (1938).

Pel que fa al context que va motivar la construcció del refugi, l'entrevistada explica que durant aquell temps l'aviació realitzà un inesperat bombardeig del poble, fet que al seu entendre va ser el detonant de l'inici d'aquest refugi subterrani.

Construcció: dades tècniques (*com?*) i protagonistes (*qui?*)

Segons la informant, el refugi tenia tres boques d'entrada, dos s'efectuaven per cases particulars (casa Bonfill o cal Botxí i casa Lleixà) i una d'exterior (tocant a casa Oriol o cal Tort).

El treball es feia a les tres boques alhora i tot era manual. Els soldats republicans picaven i feien forat, a la vegada que treballaven com a paletes tot reforçant part de la galeria amb obra; mentre que les noies joves del poble treien, a cabassades, allò que anaven desgranant i que més d'un cop les ajudaven els mateixos soldats. No esmenta cap altre tipus de persona que hi treballés (nens, vells...).

La barreja de terra i pedres que sortien es dipositava a l'exterior prop del lloc d'extracció. Continua explicant que les autoritats feien portar uns carros —anomenats “bolquets”— i s'emportaven allò que es treia cada nit i ho portaven a llençar al riu.

No es recorda gaire del temps que hi va treballar, pensa que devia ser entre setembre i novembre (1938). El treball es feia de nit. A l'estiu començaven cap a les 9 del vespre.

Ella va treballar a la part del refugi de ca Bonfill, conjuntament amb unes cosines seues. En esmentar les persones del poble que estaven amb ella posa en evidència que el nombre

de noies que treballaven a cada boca del refugi era força reduït, si més no a la part on ella actuava.

Una de les coses que recorda del refugi és la humitat existent a les galeries que s'il·luminaven amb llums d'oli i de carbur. El llum estava al llarg del recorregut i repartit en trams. En parlar d'aquesta qüestió esmenta que si la llum del poble s'apagava (presència de l'aviació...) ells havien de tenir llum a l'interior per tal continuar el treball.

Sobre les dimensions del refugi recorda que era bastant ample i que sobrepassava l'alçària dels caps. Segons el seu record el refugi no es va arribar a acabar.

Un altre element que posa sobre la taula l'entrevistada és que la gent, en general, es preguntava per què se'ls obligava a treballar al refugi. Segons ella, un militar va respondre que era una mena de "càstig" per no haver marxat del poble quan havia estat ocupat per l'enemic (tot seguit, n'argumenta per què no van marxar).

Sensacions i visions sobre la utilització (o no) del refugi

La informant diu que la gent no estava gaire predisposada a entrar al refugi —de fet, ella no hi va entrar mai a refugiar-se— i ho argumenta explicant el mal record que havia deixat allò que succeí al refugi veí de Móra, on van morir unes quantes persones quan intentaven accedir-hi. Segons ella, molts es quedaven a casa.

L'entrevistada recorda que hi havia un avís acústic que alertava quan venia l'aviació (les "paves") i la gent que volia es preparava per baixar al refugi. Recorda que el so d'avís era molt fort atès que s'escoltava, fins i tot, de les sènies.

Opinions sobre la importància del refugi

La seua opinió personal sobre la importància i utilitat d'aquest refugi és que va ser una cosa bona per al poble, perquè allí la gent tenia un lloc segur on protegir-se.

Pel que fa a la seua opinió sobre la iniciativa de les noves generacions de recuperar la memòria sobre el refugi, la informant ho troba bé i està contenta que actualment es conservi perquè és un record de la guerra.

Vivències personals diverses

1. [9:00] L'entrevistada parla de les cases enderrocades del poble a causa de l'artilleria i de la construcció dels ponts-pasarel·les que realitzaven els republicans a la nit i com a l'endemà els enderrocaven l'aviació enemiga i s'havien de tornar a refer. Un d'aquests ponts —ella el recorda molt il·luminat a la nit— es trobava a l'antic pas de barca de Benissanet.

2. [22:18] Els pares estaven disgustats perquè les seues filles tan joves havien de marxar de casa per anar a treballar al costat dels soldats a altes hores de la nit —segons paraules textuais, "no els hi entrava al cap". En un primer moment, els pares les volien acompanyar, també, per què algunes de les noies venien caminant de lluny (de les sènies) i això era un risc afegit. I conclou "el temps d'abans era diferent d'ara".

3. [24:00] En aquest moment de la gravació apareix en escena la Rosina Ayet Moseguí, una altra dona que participà en els treballs del refugi i té lloc un intercanvi de records entre totes dues i s'esmenten altres noms de dones que també hi van treballar (Joaquima de Melitxa...). De la seua breu conversa s'extreu, també, que tot i haver treballat a la mateixa boca del refugi (cal Botxí) no es van veure mai, cosa que fa suposar que el treball era a torns de nit o que hi van treballar en dies diferents.

4. [32:40] Explica que a les sènies, on encara vivia molta gent, per protegir-se es posaven sota les escales, fins i tot els soldats, perquè es considerava un lloc força segur.

5. [35:30] Explica l'enyorança que sempre van tenir les persones que van haver de marxar del poble a causa de la guerra.

Entrevista testimonis 3

ROSALIA MONTAGUT ESCODA

98 anys | entrevista 9-9-2008

Context històric (*quan?*) i circumstàncies que van motivar la construcció del refugi (*per què?*)

La informant recorda perfectament les circumstàncies i el context en què es va emmarcar la construcció del refugi situat a la plaça de Catalunya de Benissanet. Situa temporalment la construcció al llarg dels quatre mesos que els republicans es van establir a la població durant la batalla de l'Ebre. La informant, fins i tot, concreta les dates en què es van anar produint les anades i vingudes dels dos bàndols al territori de Benissanet l'any 1938: "Els nacionals van entrar el 4 d'abril fins al 24 de juliol, que van entrar els rojos, i fins al novembre no van tornar a entrar els nacionals."

Fig. 12. Rosalia Montagut Escoda

Pel que fa al context que va motivar la construcció del refugi, la informant explica que durant aquells mesos l'aviació era contínua i que hi van haver bombardejos a les cases: "Abans de fer el refugi, tiraven bombes a les cases: a casa Torà, les set o vuit cases del carrer de l'ajuntament van caure de carrera i, en acabat, van anar seguint, ara una casa d'aquí, ara una d'allà..." A més a més, destaca que es va trobar un lloc ideal per fer-hi un refugi a la plaça de la Font Gran, gràcies a les característiques especials del terra i la ubicació d'aquest emplaçament.

Construcció: dades tècniques (*com?*) i protagonistes (*qui?*)

Segons la informant, el refugi es va començar a excavar per la boca del costat de la Font Gran; després es va treballar a la boca de cal Botxí (casa Bonfill), i quan ja gairebé estava construït van fer la boca de ca Lleixà. És a dir, que en total tenia tres boques d'entrada, i la informant sempre va treballar a la de cal Botxí, en la qual concreta que s'hi accedia a través de "set o vuit escales".

La informant afirma que la construcció va durar tres o quatre mesos, en total. Recorda que va durar molt, l'obra: hi havia molta feina. Diu que el refugi era molt llarg i tot es feia a mà, amb pic i pala, perquè tot era pedra i grava, i no hi havia llum. A més, destaca que només es podia treballar de nit, perquè els nacionals no veiessin cap moviment de res: estaven en plena batalla. La terra la van escampar tota allí damunt a la plaça. Dos o tres soldats l'escampaven de seguida perquè no es veiés. La terra la van escampar tota allí damunt de la plaça. Dos o tres soldats l'escampaven de seguida perquè no es veiés.

La informant hi va treballar durant ben bé dos mesos. El seu horari de treball era de les 10 a les 12 (i a vegades la 1) de la matinada. Hi anaven soles; a vegades les avisava un soldat. Estaven a quatre passes, ja que ella vivia al carrer de Sant Jordi, prop de la plaça de la Font Gran. Recorda, també, que feien quinze dies un torn i quinze dies l'altre, però no sabien qui anava a l'altre torn, ni ho preguntaven.

Ella només recorda clarament les seues companyes de torn, que totes eren noies joves; parla, també, del fet que hi havia homes que picaven a dins del refugi, però no els veien, els quals probablement eren soldats. També parla d'homes grans que agafaven cabassos de terra a dalt i potser algun paleta: Josep M. de Valero (paleta), Bienvenido de Caime i Juanito de la Ventureta.

La seua feina consistia a agafar els cabassos que els homes omplien de terra i traure'ls a fora: "Ells ens deixaven els cabassos plens, i la Teresa i jo els anàvem a buscar. I a dalt els agafaven els homes per anar-los a abocar. Baixàvem les set o vuit escales i agafàvem un cabàs cada una i el pujàvem dalt, i els homes els agafaven."

Pel que fa a les característiques de l'obra, la informant recorda que a la primera boca hi havia set o vuit escales per accedir-hi i que estava molt ben construït; el terra estava molt bé i hi havia tot de llums d'oli per tot el passatge. Era d'una alçària com un home gran i una amplària que amb els braços oberts, es podia passar molt bé. Ella no el va recórrer mai tot. Només baixaven per la banda de la Font Gran i va treballar a la boca de cal Botxí. La tercera boca era al de casa Lleixà.

Sensacions i visions sobre la utilització (o no) del refugi

La informant recorda que hi havia un avís acústic fort que alertava que venia l'aviació i la gent es preparava per baixar al refugi. A dins destaca que hi havia una gran quietud i que ningú no deia res fins que passava l'aviació. Recorda que s'hi van refugiar moltes vegades, hi havia dies que diversos cops durant el dia. A la nit, no hi anaven, al refugi, es quedaven a casa de l'oncle de la Ramona, el sabater; s'hi quedava tota la família amb matalassos a la planta baixa. Molta gent anava pels masos. Ells es van quedar al poble i baixaven al refugi durant el dia.

"LA INFORMANT
AFIRMA QUE LA
CONSTRUCCIÓ
VA DURAR TRES O
QUATRE MESOS, EN
TOTAL. RECORDA
QUE VA DURAR MOLT,
L'OBRA: HI HAVIA
MOLTA FEINA. DIU
QUE EL REFUGI ERA
MOLT LLARG I TOT ES
FEIA A MÀ, AMB PIC
I PALA, PERQUÈ TOT
ERA PEDRA I GRAVA,
I NO HI HAVIA LLUM.
A MÉS, DESTACA
QUE NOMÉS ES
PODIA TREBALLAR
DE NIT, PERQUÈ
ELS NACIONALS
NO VEIESSIN CAP
MOVIMENT DE RES:
ESTAVEN EN PLENA
BATALLA."

Visions de la informant, en primera persona, de la utilització del refugi [35.00]: "Baixàvem escales avall i t'anaves col·locant a un costat i a l'altre, i així la gent anava baixant i havies de fer lloc. Ens posàvem arrambats a la paret. Estava tot amb una quietud, no se sentia ni una mosca. Ho vam fer molt bé. No et podies asseure perquè feies nosa. A més, baixaves gairebé a fosques i tots esverats. A vegades hi estàvem un quart o de vegades més (mitja hora o tres quarts), fins que acabava el combat de l'aviació. Hi havia molta gent, s'hi podien refugiar cent o dues-centes persones. Era de les primeres que baixava, perquè vivia prop, i per això sempre feia pas. Els llums ens van portar alguna casa particular. Colau vell va portar un llum de carbur. El vell de Colau també va fer dos o tres llums d'oli, li van encomanar, i els llums estaven encesos tot lo dia. Quan veien que el dia estava complicat ja els encenien."

Altres refugis i amagatalls [5:40]: "Als horts, es feien refugis pels andadors dels pous. El meu marit va estar quatre mesos amagat a l'andador de l'oncle de la Fèlissa. El del Vicari també va estar amagat a la sènia de les Maellanes; també Carlos de Mallo i Ricardo de Rofín; n'hi havia que fugien del front. La gent es feia refugis a les sènies, als andadors dels pous. Al costat de l'església, també s'hi van refugiar i va explotar el polvorí i van morir-hi nou persones."

Opinions sobre la importància del refugi

La seua opinió personal sobre la importància i utilitat d'aquest refugi és que va ser una cosa bona per al poble, perquè allí la gent hi tenia una cosa segura.

Pel que fa a la seua opinió sobre la iniciativa de les noves generacions de recuperar la memòria sobre el refugi, la informant troba bé que ho vegi la gent jove i que s'ensenyi i se'ls expliqui que aquesta obra és de la guerra i que té tants anys. Diu: "És un refugi fet amb totes les de la llei i aquí a la comarca no hi és enlloc. Està molt ben cavil·lat i en un lloc ideal. Millor que no s'hagi de fer servir mai més. Però el que el va pensar sabia el que feia."

Vivències personals diverses

1. [2:20] Els diumenges, quan hi havia els nacionals, feien missa de campanya a la plaça de la Font Gran, de 9 a 10 del matí, per als soldats i per a la gent del poble que hi volia anar. (Abril-juliol del 1938.)

2. [4:20] Al novembre van entrar els nacionals amb la brigada italiana motoritzada. Van trobar-se que els rojos havien pres foc a dos cases durant la retirada (casa Colau i casa Rafelito) i es van aturar per apagar el foc perquè van sentir els trets, que havien matat el vell de Colau. La Teresa de Guiams i ella ho veien de darrere la persiana.

3. [13:00] Anècdota de rebel·lió personal contra les ordres del comandament republicà. Ella diu que no vol anar més a collir fruita i verdura pels horts per a ells perquè se li ha perdut tot, a les terres, i que té son germà està invàlid de la guerra de l'Àfrica, i ella s'ha d'ocupar de tot a casa. El comandant li ofereix ajuda dels soldats. Relació entranyable i ajuda dels soldats. Tenia uns 28 anys i portava les terres al seu càrrec.

4. [24:00] A l'entrada de la Lleixana, a continuació, després de la guerra, es va construir una sala que va fer de presó.

5. [25:30] Quan van arribar els rojos, marxa des del poble fins a Santa Magdalena, on van dormir al ras amb mantes, a peu, amb sa mare (que tenia uns 75 anys). Després van decidir tornar al poble i no marxar més, passés el que passés.

6. [28:00] Bona relació amb el comandament republicà. "Tiempo de guerra, ganancia de pescadores."

Entrevista testimonis 4

ROSINA AYET MOSEGUÍ

88 anys | entrevista 16-9-2008

Context històric (*quan?*) i circumstàncies que van motivar la construcció del refugi (*per què?*)

La informant recorda molt poques coses del moment en què va treballar en el refugi. Ho recorda entre dubtes, i parla de l'any 1937 o 1938. Sobre els mesos de la construcció del refugi, no sap dir exactament quins van ser, però sí que ens diu que "no feia ni fred ni calor". Tot i que s'atreveix a dir, dubtant, quan de temps va treballar-hi i diu: "Vaig treballar bastants dies, potser un mes."

L'horari que ens diu és "a la nit després de sopar, fins ben tard. I anava cada dia". També ens diu que vivia a prop de la sènia de La Palmereta i que es desplaçava des de la sènia fins al refugi a peu.

Pel que fa al motiu de la construcció, la informant ens diu que es va fer "per la por que la població havia agafat durant la guerra. Abans de la guerra no calia el refugi i, durant la

Fig. 13. Rosina Ayet Moseguí

guerra, sí". I tot i que diu que no sap qui va encapçalar la iniciativa, anomena l'ajuntament d'aquella època com a possible impulsor.

Construcció: dades tècniques (*com?*) i protagonistes (*qui?*)

Segons la informant només recorda que ella va treballar exclusivament a la boca de la casa coneguda com a cal Botxí (pl. Catalunya, 21). I que només va accedir per aquesta boca, tot i que coneix la resta de boques; les que hi havia al costat de la Font Gran i la del casa Paco de Lleixà. La informant ens diu "no recordo res perquè anàvem de nit i només entràvem a la boca que ens tocava treballar i prou". A més, ens diu que ella no hi va anar mai, a les altres boques d'accés. També ens diu que l'accés a la boca de cal Botxí era igual que la casa actual, o sigui, per la plaça de Catalunya.

Parla sempre del fet que els soldats eren qui manaven la feina i qui els hi portaven els cabassos de terra. Ens diu que anava amb "dos veïnes de sènia cap a treballar al refugi. Una era la Joaquina de Melitxa, germana de Melitxa del poble (Benissanet) i l'altra la Carmeta de Sàquero".

També ens informa molts cops que els qui treballaven "tots eren iaïos, gent gran i del poble. El jovent no hi era, estava fora. Només hi havia crios i grans". La informant ens diu que només treballaven noies de cases de nacionals, perquè no recorda veure ningú més. I ens diu "només iaïos i noies jovenetes i no hi havia nois només hi anaven noies".

Les eines que utilitzaven eren bàsicament pics i pales i cabassos, que penjaven d'un ganxo que estava lligat a una corda per treure'ls a fora al carrer. [Això ens fa pensar que va treballar-hi en les primeres fases de construcció.]

Les persones que li van dir que hi havia d'anar, tot i que no ho recorda exactament, ens diu que "eren els qui manaven en aquell moment".

De la forma com treballava ens diu: "Estava a baix al forat, deixaven un cabàs allí (als peus de l'escala) ple i jo el posava les "arnelles" o ganxos i deia "amunt!", i el que hi havia a dalt els pujava. Després d'un l'altre. "Amunt, amunt!", això ho tinc gravat perquè ho vam fer moltes vegades. Jo estava amb la Carmeta de Sàquero".

El tipus de material que treien amb els cabassos era, segons la informant, terra gruixuda barrejada amb pedra. I no recorda veure cap part feta amb maó. També ens diu que la terra que treien la posaven a la plaça. I que la llum que tenien per veure-hi era llum d'oli perquè de carbur no podia ser.

Sensacions i visions sobre la utilització (o no) del refugi

La informant ens diu que no sap si mai es va utilitzar perquè ella vivia en una sènia fora del poble i no s'hi va refugiar mai. Ella vivia en una sènia que estava al costat del riu i tenia la fatxada tota plena de marques de bala. No sap tampoc com es podia avisar la gent.

Sobre si hi havia més refugis a la població ens diu: “Tot-hom tenia alguna cosa per amagar-se i a totes les sènies hi havia alguna cosa (refugi) on fer-ho. Cada sènia tenia el seu.”

A més, sobre el bombardejos ens diu: “Mira, no ens feien por al final. Hi érem, jo estava al costat del riu i tiraven bombes de l’altre costat. Ja no ens feia por res, estàvem dins a la guerra.” A més, afegeix: “Sempre vam estar al mateix mas, no ens va calguer marxar.” La informant ens acaba dient: “Bé, xalàvem. Anàvem a la nit al refugi com si anéssim a festes”.

Opinions sobre la importància del refugi

La informant afirma que “està bé perquè és una cosa que es pot recordar i si ho tanquem no es podrà veure més”.

Ens diu, a més, que la gent feia durant molts anys com si no hi fos, el refugi; potser sí que n’hi havia que en parlaven, però pocs.

I conclou dient (sobre el refugi): “Ara molt bé, però abans no.”

Vivències personals diverses

“Una vegada ens van cridar per anar a veure un míting polític a la Renaixença. Mos van fer plegar i ens van fer anar al míting obligades. Eren dels rojos, i jo era dels nacionals. Només hi havia soldats, només hòmens vells i les noies joves.”

Entrevista testimonis 5

ROSA MONTAGUT BERTOLÍ

85 anys | entrevista 2-10-2008

Context històric (*quan?*) i circumstàncies que van motivar la construcció del refugi (*per què?*)

La informant no recorda amb exactitud el context en què es va emmarcar la construcció del refugi situat a la plaça de Catalunya de Benissanet. No ho sap situar temporalment, només sap que es va fer durant la Guerra Civil.

Pel que fa al context que va motivar la construcció del refugi, la informant explica que durant aquells mesos l’aviació era contínua i que el refugi va servir per amagar-se la gent dels perills que hi havia a fora.

Fig. 14. Rosa Montagut Bertolí

Construcció: dades tècniques (*com?*) i protagonistes (*qui?*)

Segons la informant, el refugi en total tenia tres boques d'entrada: una a casa Miquel de Lleixà, l'altra a cal Botxí i la darrera prop de cal Tort, exterior prop de la font. La informant sempre va treballar a la boca de cal Tort.

La informant afirma que la construcció va durar dos o tres mesos. Menys de mig any. No ho sap concretar. Destaca que només es podia treballar de nit. El seu horari de treball era de les 12 de la nit fins a la matinada. Hi havia més d'un torn, els altres començaven al matí. No hi podien estar fins a molt tard, perquè llavors ja venien les "paves" i no hi podien treballar.

Ella només recorda clarament les seues companyes de torn, que totes eren noies joves. Al seu torn, eren només tres: ella i les dos germanes de casa la Mainada, de les sènies. Parla, també, del fet que hi havia homes que picaven a dins del refugi, però no els veien, els quals probablement eren soldats. Altres soldats eren els que les ajudaven sovint a pujar els cabassos de terra a l'exterior.

La seua feina consistia a agafar els cabassos que els homes omplien de terra i traure'ls a fora: "[03:00] Baix anàvem traient los cabassos de terra que hi havien dintre, i allí hi havien los soldats i cada una portàvem un soldat al costat, per a traure el cabàs a fora, i després l'abocaven dalt, damunt del terreno." "[10:00] Agafar el cabàs i traure'l cap dalt. Agafar el cabàs en companyia del soldat i traure'l cap dalt. Ho abocaven a la paret de casa el Tort, o a la font."

Sensacions i visions sobre la utilització (o no) del refugi

La informant explica que no s'hi va refugiar mai: "Jo no m'hi vaig amagar mai. La mare i els crios baixaven al refugi, però jo no m'hi vaig col·locar mai, jo sempre em quedava a casa i mira com passaven les "paves" des del terrat. Hi havia unes escaletes davant de cal Tort que baixaven fins a baix."

Actitud del pare de la informant i determinació de portar-la lluny d'aquella situació: "Jo no hi vaig estar gaire temps. Lo pare va voler ser més viu. Ell veia que a l'edat que jo tenia, uns 13 o 14 anys... Allò no li semblava bé, a n'ell. Va parlar amb la comandància (a casa Miquel) i va demanar que li fessen un paper conforme jo no estava bona. Va dir que estava malalta i em va portar a Barcelona fins que van entrar una altra vegada els altres."

Altres refugis i amagatalls: "N'hi havien que feien forats en sènies."

Opinions sobre la importància del refugi

La seua opinió personal sobre la importància i utilitat d'aquest refugi és que va ser una cosa bona per al poble, perquè la gent que volien s'hi aguardaven. Diu que es va fer servir moltes vegades.

Pel que fa a la seua opinió sobre la iniciativa de les noves generacions de recuperar la memòria sobre el refugi, la informant troba bé que ho vegi la gent jove i que se'ls expliqui aquesta obra i que té tants anys. Diu: "Potser estarà bé, tornar-ho a obrir... Els nets es quedaran badant..."

Vivències personals diverses

1. [17:00] Explica com van anar a refugiar-se als masos. Anècdotes amb els soldats... [19:40] "Vam veure que eren nobles i que eren catalans..." Els van donar menjar del que ells portaven.

2. "Els primers refugis que vam entrar va ser dins a casa el Tort. Estant dins van tirar una bomba per detrás de casa nostra, de l'Hostal. Per detrás va entrar la bomba. Això va ser abans que es fes lo refugi. Vivíem al carrer de la Creu."

"EL DOCUMENTAL QUE ACTUALMENT FORMA PART DE LA VISITA AL REFUGI DE LA FONT GRAN ÉS UN DELS TRESORS QUE EN VA RESULTAR I, TOT PLEGAT, VOL SER UN HOMENATGE ALS SEUS RECORDS."

CONCLUSIONS

L'escenari més sagnant de la Guerra Civil espanyola es va produir durant la batalla de l'Ebre. Benissanet es trobava a l'ull de la tempesta, i va canviar de mans diverses vegades. Fins a les primeries d'abril de 1938, es va mantindre sota el control republicà. De l'abril al 25 de juliol de 1938, Benissanet va passar a domini nacional. Quan l'exèrcit republicà va llançar la seua gran ofensiva sobre l'Ebre, va obligar les tropes nacionals a retirar-se. Des de llavors, fins a les primeries de novembre, va estar ocupat novament pels republicans. Al novembre, Benissanet va tornar a passar a mans dels nacionals. A l'àrea de l'Ebre, els atacs aeris sobre les poblacions foren extremadament actius entre 1937 i 1938. És en aquest context històric general on cal emmarcar la construcció del principal refugi antiaeri existent a Benissanet. L'Ajuntament de Benissanet, 70 anys després, impulsa la recuperació d'aquest espai.

Diverses fonts orals ens indiquen el paper importantíssim que van tindre sobretot les dones, en aquella època moltes joves. Els soldats republicans, mancats d'hòmens perquè estaven al front, van haver d'utilitzar dones joves per tal de construir un refugi que salvaguardés la població dels bombardejos dels nacionals. S'han entrevistat unes quantes dones que ho van viure en primera persona i altres que, de ben joves, van haver d'utilitzar-lo algun cop.

A més, aquest refugi ha estat quasi 70 anys intacte perquè es van tancar les entrades principals i mai més ningú no el va poder veure. Fins i tot havia entrat ja en l'imaginari de molta gent com una història per fer por a la canalla. Tot i que n'hi va haver altres, aquest probablement fos el més gran i no cal dir que actualment és el més ben conservat, no només de Benissanet sinó de bona part del territori. A més, compta amb unes característiques que el fan únic i que aporten un sentiment especial a aquelles dones que a més de la càrrega de la família havien de deixar que les seues filles a la nit anessin a

treballar amb els soldats en la construcció d'un refugi que, en alguns casos, potser mai no van haver d'utilitzar per la distància que hi havia de les seues masies fins a les diverses entrades que tenia.

Es tractava d'una situació d'ara o mai, atès que les protagonistes tenien al voltant dels 90 anys d'edat en el moment de la investigació i, ara, malauradament, només en resta una en vida de les cinc que es van entrevistar l'any 2008. El documental que actualment forma part de la visita al refugi de la Font Gran és un dels tresors que en va resultar i, tot plegat, vol ser un homenatge als seus records.

BIBLIOGRAFIA I FONTS DOCUMENTALS

- BLADÉ, A. (1989): "Esbós d'autobiografia". Fonoteca de la Generalitat de Catalunya. Gravació d'àudio.
- FUGUET, J. (2013): "L'església parroquial de Benissanet. Arquitectura", *L'Aufàbiga*, 16, p. 9-11. ACABD, Benissanet.
- GINÉ, M. (2010): "Principal Bar", *L'Aufàbiga*, 13 (hivern), p. 10-15. ACABD, Benissanet.
- GRANGÉ, M. (2005): "Llegim Bladé (botigues i oficis)", *L'Aufàbiga*, 2 (estiu), p. 9-10. ACABD, Benissanet.
- GRAU, N. (2007): "La riuada de 1907 i els centenaris", *L'Aufàbiga*, 7 (hivern), p. 3-5. ACABD, Benissanet.
- GRAU, N.; PUJOL, A.; VINAIXA, J.R. (2005): "El refugi de la Font Gran", *L'Aufàbiga*, 2 (estiu), p. 3-8. ACABD, Benissanet.
- MONTAGUT, J. (2005): "El raval dels Canterers", *L'Aufàbiga*, 3 (hivern), p. 3-9. ACABD, Benissanet.
- (2013): "Els edificis de culte durant el segle xx a Benissanet", *L'Aufàbiga*, 16, p. 12-13. ACABD, Benissanet.
- MONTAGUT, J.; GRAU, N.; PUJOL, A. (2010): "De cafès i tavernes d'abans", *L'Aufàbiga*, 13 (hivern), p. 5-9. ACABD, Benissanet.
- PUJOL, A.; GRAU, N. (2007): "Benissanet, paisatge literari", *L'Aufàbiga*, 7 (hivern), p. 22-26. ACABD, Benissanet.
- VALLDEPÉREZ, S. (2008): "El refugi de la Font Gran de Benissanet". Ajuntament de Benissanet, ACABD i CERE. Amb el suport del Memorial Democràtic. Vídeo documental.
- VINAIXA, J.R. (2005): "Artur Bladé i Desumvila, mestre de Benissanet", *L'Aufàbiga*, 2 (estiu), p. 14-15. ACABD, Benissanet.
- (2007): "La riuada de 1787 a Benissanet", *L'Aufàbiga*, 7 (hivern), p. 12-13. ACABD, Benissanet.
- (2010): "Una associació i un cafè: La Renaixença", *L'Aufàbiga*, 13 (hivern), p. 22-23. ACABD, Benissanet.
- VINAIXA, J.R.; GRAU, N. (2008): "La dona i el refugi de la Font Gran", *L'Aufàbiga*, 9 (hivern), p. 8-11. ACABD, Benissanet.

NOTES

1. Vegeu A. Pujol i N. Grau (2007): "Benissanet, paisatge literari", *L'Aufàbiga*, 7 (hivern), p. 22-26. Ruta disponible al portal web d'Espais Escrits de rutes literàries Mapa Literari Català: <<http://www.mapaliterari.cat>>
2. Vegeu també A. Bladé (1987): "En defensa de la pagesia", *Cultura*, 460 (febrer), Valls, p. 25.
3. Vegeu N. Grau (2007): "La riuada de 1907 i els centenaris", *L'Aufàbiga*, 7 (hivern), p. 3-5. J.R. Vinaixa (2007): "La riuada de 1787 a Benissanet", *L'Aufàbiga*, 7 (hivern), p. 12-13. ACABD, Benissanet.
4. Vegeu J. Montagut (2013): "Els edificis de culte durant el segle xx a Benissanet", *L'Aufàbiga*, 16, p. 12-13.
5. A. Bladé (1989): "Esbós d'autobiografia per a la Fonoteca de la Generalitat". Reproduït per Emigdi Subirats al seu bloc: <<http://blocs.mesvilaweb.cat/emigdi/?p=34384>>
6. La selecció dels textos que formen part d'aquesta ruta, així com de les que s'han creat a Benissanet al voltant de l'obra d'Artur Bladé, ha estat elaborada per Núria Grau.
7. Els membres d'aquesta associació vinculats al projecte són: Núria Grau, filòloga i editora de Benissanet, i Joan Ramon Vinaixa, mestre i historiador de Benissanet.
8. Els membres del CERE vinculats al projecte són: Josep Moragrega, gestor en l'àmbit turístic, de Móra la Nova; Montserrat Pelejà, llicenciada en geografia i història i gestora cultural, de Móra d'Ebre, i Albert Pujol, tècnic informàtic i activista cultural, de Móra d'Ebre.